
*В.Г. Погосян,
старший викладач Слов'янського державного педагогічного університету*

МОДЕРНІЗАЦІЯ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ (ІСТОРИОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ)

Об'єктивність соціальних трансформацій сучасності диктує необхідність наукового підходу до подібних перетворень суспільства, наукового осмислення історичних фактів, соціальних явищ і процесів, так само як і комплексно-системного вивчення розвитку людського суспільства. Актуальним у цьому контексті стає звернення до методологічного підґрунтя соціальних перетворень, аналізу досвіду модернізацій минулого, у якому модернізація з'являється не як декларована західноцентристською класичною теорією соціальної модернізації одноактна дія прилучення до світу постмодерності, але виявляється категоріальною нормою соціально-історичного процесу.

Соціальні теорії, пояснюючи зміни співвідношення сил між державами, редукують цей процес до будь-якого соціального фактора, абсолютизуючи його значущість, категорично й однозначно оцінюючи його вплив, чи то економічний (К.Маркс), чи демографічний (Т.Мальтус). Процес асинхронності розвитку пояснювали не тільки економічною неоднорідністю держав, а й різними ступенями пасіонарної енергії, притаманної кожному етносу (Л.Гумільов), диференціацією культур (Н.Данилевський), наявністю різноманітних типів цивілізацій (О.Шпенглер, С.Хантінгтон). Усі ці фактори, ми вважаємо, об'єктивні й також є причиною зміни співвідношення сил. Єдність усіх цих теорій знаходить вираження в загальному законі диференціації [1, 10]. У рамках останнього різноманітність держав – неминучий супутник і обов'язкова умова розвитку суспільства загалом. Це зумовлюють безліч причин, можливо, навіть їхня інтегральна сукупність, з-поміж яких найважливішим аттрактором, на нашу думку, є інновація, нововведення, фундаментальне відкриття в одній з галузей життєдіяльності суспільства, яке дає змогу йому розширити власну екологічну нішу й одержати певні переваги перед іншими суспільствами.

В остаточному підсумку якась держава виявляється попереду в економічних, політичних, культурних й інших відносинах. На його боці виявляється перевага суспільних сил, воно стає гегемоном, нарощуючи силу через проведені активні військові дії (економічного, культурного характеру або шляхом прямого застосування збройної сили) і організувати свій захист, у тому числі й за допомогою відповідної ідеології. Перед іншими країнами-акторами постає питання не просто конкурентоспроможності, але питання передусім виживання, життєздатності функціонуючої системи як такої. Звідси випливає необхідність у найкоротший термін змінити той параметр системи, у якому має місце відставання стосовно країни-гегемона, або, інакше, необхідність модернізації, яку можна визначити як прискорений, наздоганяючий розвиток, який здійснюється виключно шляхом адміністративного регулювання, спрямований на швидке досягнення стратегічних результатів.

У історії було чимало перетворень, спрямованих на модернізацію суспільних відносин. Практичні питання елементарного виживання окремих етносів диктували необхідність переймання зброї, військових і державних порядків, економічних інновацій, культури сусідніх країн і народів. Оскільки місце держави у світовій політичній системі стереотипно визначалося насамперед його військовим потенціалом, цей варіант модернізації переважно був пов'язаний з вирішенням завдань саме у військовій сфері.

До однієї з перших відомих прискорених мобілізаційних модернізацій можна віднести військову модернізацію в XVIII–XVII ст. до н.е.: створення Єгиптом і невеликим торговельним містом Ашшуром власних колісниць і переймання тактики ведення війни в

супротивника, що дало їхнім народам змогу серед небагатьох вижити під час арійської навали.

Наприкінці II тисячоліття фундаментальне відкриття зробили халіби, що жили в горах Вірменії. Аж до середніх віків плавильні печі не давали достатньої температури для виплавки заліза, але халіби вигадали спосіб позбуватися від шлаків шляхом тривалого кування. Першими власниками залізних мечів стали горці Вірменії, урарти; спустившись із гір в VIII ст., вони стали спустошувати сусідні країни [2, 48]. Військова загроза призвела до встановлення в Ашшурі влади диктатури. Цар Тиглатпаласар III (745–727 рр. до н.е.) створив перший полк воїнів-професіоналів [3, 72]. На зміну народному ополченню прийшла регулярна армія, що утримується на державні кошти, озброєна залізними мечами, навчена й дисциплінована. Військова необхідність у цьому випадку продиктувала проведення прискореної модернізації, але в процесі її було зроблено власне фундаментальне відкриття, переверт у військовій справі, що породило у свою чергу хвилю асирійських завоювань.

Як наслідок протягом досить тривалого часу саме цей регіон планети був джерелом більшості інновацій. Сусідні з ним країни в боротьбі за виживання переймали в процесі не піонерських, наздоганяючих модернізацій зброю, військові й державні порядки, культуру Дворіччя, Єгипту, Фінікії, що поширилися по усьому світу.

У VII ст. скіфські племена, які вторглися в Іран, незабаром осіли на перській території й змішалися з родинними індоарійськими побратимами. Але інноваційне привнесення скіфів – уміння стріляти на скаку з лука – було засвоєне персами й стало підставою створення великої Перської імперії. У свою чергу експансіоністська політика останньої привела до відтоку грецького населення з виведених ще Пісістратом у Малу Азію колоній. Повертаючись у Грецію, вони привозили із собою техніку й технології Передньої Азії, що стали матеріально-технічною основою торговельно-промислового розвитку Афін, орієнтуючи місто у процесі своєрідної економічної модернізації на відкладене товарне виробництво (промислові вироби в обмін на хліб з колоній. – *В.П.*).

Цивілізації Близького Сходу, Європи й Індії протягом тисячоліть були поєднані багатьма зв'язками й у відомому розумінні становили одне ціле. Тут виділявся центр у Передній Азії, який впливав на сусідні суспільства, змушуючи їх модернізуватися за своїм зразком. Історія периферійних областей значною мірою зводилася до процесів модернізації, переймання державного устрою, релігії й культури. Західна цивілізація, що претендує в сучасності на роль особливої, у період свого етнополітичного становлення починала саме з модернізаційних перетворень за східним зразком.

Подією, що визначила на довгі століття долі Європи й сформувала обличчя європейського середньовіччя, стала реформа Карла Мартелла. В 710 р. арабська навала досягла території Європи. У 725 р. у битві при Арлі франкське піше ополчення, озброєне сокирами, було оточене арабською важкою кіннотою й розгромлене. Військова загроза продиктувала франкам необхідність швидкого створення власного кінного війська. Воїнам-васалам були роздані села із селянами, щоб ті змогли купити коня й важке озброєння. Ця система утримання кінних воїнів була запозичена в арабів і називалася на Сході “ікта” (тюрк.), на Заході – “бенефіцій”. Внаслідок нестачі вільних земель через роздані раніше аллоди (спадкоємні земельні володіння), Карл Мартелл провів часткову секуляризацію церковних земель. Бенефіціальна система дала змогу Карлу Мартеллу створити потужну кінну армію. У 732 р. нове рицарське військо Карла Мартелла в битві під Пуатьє здобуло перемогу над арабами й змусило їх відступити за Піренеї. Франки, таким чином, захистили Європу від арабського завоювання. Більше того, перейнявши систему феодин-ікта й рицарську кавалерію, франки, підсилившись завдяки модернізації, завоювали всю Західну Європу. Походами 725 і 728 рр. вони підкорили Баварію, в 730-х – завоювали Алеманію, у 733–34 рр. підкорили землі фризів [4]. Реформа Карла Мартелла стала основою для формування й розвитку феодальних відносин у Європі. Проведена франками військова модернізація за арабським взірцем, мала мобілізаційний характер

(прискорені темпи; конфлікт із церквою, у якої відбиралися земельні володіння). Вона включала в себе зміну економічної системи й відповідні інституціональні перетворення, але не змінила й не ставила за мету зміни соціокультурних основ франкського суспільства (релігії, побуту, укладу життя, самоідентифікації і т.д.) і, тим паче, входження його в арабський халіфат.

Випереджальні увесь інший світ темпи всебічного розвитку західних суспільств і перевага західної цивілізації над іншими, коли вона з'являється як винятковий носій передових високих технологій і ідеї прогресу загалом, що нібито зумовлене логікою її розвитку, і сьогодні є спірними. У контексті ж всесвітньої історії (античність, середньовіччя, аж до Нового часу) відповідь на подібне питання однозначна. Схід був батьківщиною людської цивілізації, де вже чотири тисячі років існували могутні імперії. Європейські держави не могли зрівнятися з імперіями Сходу ні розмірами, ні кількістю населення. Східні вироби набагато перевершували європейські, і коли Васко да Гама знайшов морський шлях в Індію, то виявилось, що на Заході немає товарів, які можна було б запропонувати Сходу. Навіть зброя на Сході в ті часи була краща, ніж зброя на Заході: адже Схід був батьківщиною артилерії і саме на Сході з'явилися аркебузи, які потім стали зброєю європейських армій. Перевага у військових технологіях, безумовно, належала Сходу до XVI ст. – використання пороху у військовій справі в Китаї датується XI ст., у Європі – XIII ст. Держави Сходу викликали у європейців замилювання своєю організацією, дисципліною чиновників, багатствами скарбниці, міццю регулярних армій. Для французького філософа, правознавця, політика Ж.Бодена (праця “Six livres de la Republique”) зразком могутньої держави була не Франція, а Османська імперія [5].

Великомасштабні перетворення в Росії в XVI ст. соціально-політичного характеру, проведені в період правління Івана IV Грозного (1547–1584 рр.), за рівнем здійснення були фактично соціальною революцією [6, 282]. Запровадження ним опричини мало на меті експропріацію влади й власності в цілому стану – бояр і князів. Подібні події відбувалися в ті часи і в Європі, і в Азії – Франції, Іспанії, Італії, Швеції, Персії, Індії – повсюдне настання абсолютної монархії, що намагалася скорити знать та створити сильну державу, засновану на законах справедливості [7]. Такі держави давно вже існували на Сході, і могутня Османська імперія була взірцем для наслідування для багатьох монархів – тому соціальні революції супроводжувалися запозиченням османських порядків, модернізацією за турецьким взірцем: становий пристрій східної імперії, державний апарат чиновників, розгалужена система податків, професійні наймані армії. Росія, на яку в тому числі була спрямована експансія татар та турок, не мала іншої альтернативи, ніж як Персія та Індія, переймати стрільців, гармати та “Адалет” (“Справедливість” – кодекс про становий устрій східної імперії. – *В.П.*) Магомет-султана.

Модернізація політичного життя суспільства, перебудова його політичних основ видається досить неоднозначним процесом зі складними соціальними наслідками. Шлях Франції до сучасної політичної системи проходив через революцію, терор, імперію Наполеона I, реставрацію, нові революції, імперію Наполеона III і військовий розгром, а шлях Німеччини – через багаторічні об'єднавчі війни, Першу світову війну, Веймарську республіку, нацистську диктатуру, другу світову війну й також військовий розгром.

Традиції англійського парламентаризму також за природою не є оригінальними. Велика англійська буржуазна революція XVII ст. мала на меті, по суті, модернізацію за голландським взірцем. У Голландській республіці практика призначення парламентом виконавчої влади, кабінету міністрів здійснювалася на той час уже протягом майже сторіччя.

В історії відомі процеси модернізації й у духовній сфері життя суспільства. У такому контексті, безсумнівно, модернізаторською є діяльність київського князя Ярослава Мудрого (1020–1054 рр.) [8]. У часи його правління за допомогою грецьких майстрів були побудовані вперше кам'яні стіни Києва з Золотими Воротами, головний храм та символ стародавньої Русі – Свята Софія Київська, перекладалися грецькі книжки, будувалися

школи та бібліотеки, грецько-візантійські юридичні норми знайшли відображення у збірнику законів “Руська правда”. З Візантії на Русь прийшли нові для неї види монументального живопису – мозаїка, фреска та іконопис. Зміст діяльності Ярослава Мудрого складався в перейманні прийнятних для слов'янської ментальності, що не зачіпають її соціокультурних основ, елементів грецької культури. Візантійський вплив привів до прийняття християнства, появи на Русі писемності, будівництва кам'яних храмів і запозичення окремих елементів грецько-римської культури. Поширення на Русь римського культурно-технологічного кола мало мирний характер та не справило великого впливу на соціальні відносини. Запозичені Київською Руссю культурні досягнення зазнали глибокої трансформації під впливом місцевих традицій.

Об'єднання у 1627 р. після періоду міжусобних війн XVII ст. більшої частини Яванського острова (Індонезія) султаном Агунгом (1610–1645 рр.) під владою держави Матарам означало водночас модернізацію за ісламським взірцем. Але разом із приходом ісламу в духовне життя яванського суспільства, зміною комплектації збройних сил, перерозподілом землекористування продовжували зберігатися й місцеві традиції. Соціокультурний компонент виявився стійким. Як і в доісламський період, чиновники відрізнялися один від одного одягом, парасолями, почесною зброєю; чоловікам заборонялося відвідувати палац султана, де він жив під охороною 3-тисячної жіночої гвардії; селяни продовжували жити громадами, самі обирали старост, разом відбували трудову повинність, платили податки; як і в буддійських країнах Південно-Східної Азії відбувався час від часу переподіл земельних ділянок [9, 276].

Стійкість соціокультурного компонента стала відображенням загальної історичної традиції у розв'язанні проблем цивілізаційної взаємодії: підпорядкування будь-яких запозичень, навіть культурних і духовних, цілям і завданням національного існування в історії. Так, свого часу запозичення буддизму з Індії не привело до “індіанізації” Китаю, який зумів адаптувати буддизм під китайські цілі й завдання існування в історії. У VII ст. уже Японія імпортувала китайську культуру, але й вона підлягала основам локальності японської цивілізації. У всіх історичних фазах своєї взаємодії із зовнішнім світом і китайська, і японська культури зберігали свій самобутній характер.

Гідним прикладом економічної модернізації і якісної перебудови виробляючої інфраструктури може слугувати технологічна реформа в середньовічному Китаї. Під час правління девараджі Ангкора Індравармана I (877–889) відбулася подія, що змінила хід історії Південно-Східної Азії – був збудований перший барай Лолей, водойма, і застосована нова технологія вирощування заливного рису. Запозичення цієї технології сусіднім Китаєм в епоху царства Сун дало змогу подолати межу чисельності населення в 60 млн осіб, за якого в попередні епохи Хань і Тан починалися голод і соціальні потрясіння [10, 120]. Після проведення модернізації в сільському господарстві урожайність полів зросла вдвічі. Населення Китаю досягло на початку XII ст. 100 млн осіб, засвоєння нової технології й цілинних земель Півдня, заміна переважно культивуваної до того пшениці на сорти в'єтнамського рису привели країну до економічного процвітання. До цього періоду належить винахід у Китаї пороху, компаса, друкарства, китайські ковалі навчилися плавити залізо, робити чавунні бомби, начинені порохом, які металася з катапульт [11, 287]. У свою чергу Китай послугував прикладом для сусідніх країн у їхніх політичних реформах. Ефективність китайської екзаменаційної системи, що регулює призначення чиновників на посаді, викликала модернізацію меритократичного плану в сфері державного управління в сусідніх Кореї, В'єтнамі, Японії.

Процеси культурного запозичення й засвоєння інновацій набували в історії людства різноманітних форм, різноманітними ж були обсяги привнесень, їхній сутнісний зміст, подальше використання в суспільній практиці, мотивація перетворень. Наприклад, винахід наприкінці III ст. сідла й стремен у Кореї залишилося подією національного масштабу [12, 111]. Але цей же фундаментальний винахід, потрапивши в руки кочівників, зробив степову кінноту непереможною й породив хвилю тюркських завоювань, що

послугувало у свою чергу причиною Великого переселення народів в V ст. й привело до падіння Римської імперії.

Застосування великого валлійського лука уельськими стрільцями принесло перемогу англійським військам у битвах під Крессами (1346 р.) і Пуатьє (1356 р.), давши вирішальну перевагу в локальній Столітній війні із Францією. Але винахід важкого великого далекобійного лука-”саадака” монголами, який пробивав броню того часу з відстані 400 метрів, у взаємодії з алгоритмами даного культурно-історичного типу, став причиною катастрофи планетарного масштабу, що забрала життя десятків мільйонів людей у Європі й Азії, привела до загибелі багатьох цивілізацій, з-поміж яких – Київська Русь, більшість з них так і не відродилася.

У контексті визначального значення соціокультурного компонента щодо інновацій також коректним видається приклад щодо ракетної зброї. Будучи винайденим у Китаї ще в середні віки, вона не одержала своєчасного розвитку й застосування, можливо через відсутність експансіоністських початків у менталітеті. Зовсім інше здійснення ідея знайшла, будучи перенесеною на ґрунт західної цивілізації, що посилено розширює екстенсивно й інтенсивно власну екологічну нішу.

Починаючи з періоду Нового часу, ядро світового технологічного розвитку, зосереджене звичайно в невеликому колі країн, що задають напрям і темпи розвитку нового технологічного укладу, перемістилося в Англію, Францію, Німеччину, згодом до них приєдналися США, що цілком укладається в рамки логіки циклів диференціації – інтеграції глобальної історії, її основних тенденцій. Однією з них і є чергування домінування Сходу й Заходу при переході від одного циклу до іншого. Приміром, уже нині з'являються ознаки майбутнього домінування Сходу – в особі Японії, Китаю, Індії, які стали розглядатися як головні держави XXI ст.

Аналіз соціальних перетворень різних суспільств у минулому, коректні історичні паралелі, які виникають у процесі дослідження, дають підстави для таких висновків.

Процес еволюційного розвитку людства охоплює не тільки науку й техніку, а й соціальну сферу, сферу державного й організаційного пристрою. Одиницями розвитку визначені інновації. Інновації, або, інакше, фундаментальні відкриття, являють собою нову комбінацію відомих культурних елементів або комплексів, з'являючись у вигляді матеріальних, концептуальних, ідеологічних і духовних. Фундаментальне відкриття, зроблене у країні піонерської наздоганяючої модернізації, дає змогу значно розширити екологічну нішу власного етносу, виводить таку країну на рівень лідера-гегемона. Перед іншими країнами-акторами постає питання не просто конкурентоспроможності, а й передусім виживання, життєздатності функціонуючої системи як такої.

Великомасштабні цілеспрямовані культурні запозичення країною-реципієнтом, країною не піонерської, наздоганяючої модернізації відбуваються з метою стимулювання економічного, військового й соціального розвитку країни. Особливою рисою наздоганяючої модернізації є: затримка в розвитку; відсутність споконвічно внутрішніх ресурсів, у зв'язку з відставанням національного виробництва, пошук альтернативних шляхів фінансування реформ (експропріації великої власності, силове вилучення ресурсів з інших сфер господарювання і т.д.); вимушене використання неринкових методів утвердження своїх позицій у світовому господарстві (протекціонізм); утвердження сильної національної держави, що бере під свій контроль хід модернізації тощо.

Стратегія наздоганяючої модернізації полягає в концентрації наявних резервів національного виробництва на розвитку деяких параметрів, у яких є відставання, за активного впливу на ці процеси суспільства й держави для прискорення природного процесу модернізації. Цей процес є комплексом взаємопереплетених процесів: технологічної, економічної, соціальної, інституціональної, політичної, морально-етичної й культурної модернізацій. Лише за гармонійного або принаймні односпрямованого розвитку всіх типів перерахованих модернізацій розвиток країни набуває сталого розвитку, а темпи його наближаються до оптимальних для цієї країни. А якщо ні, то

неузгодженість векторів окремих напрямів соціальних змін може зводити нанівець досягнення кожного з них, а загальний розвиток країни стає нестійким, і більше того, може набувати зворотно-поступального характеру. Як стверджував А. Турен, фази модернізації можуть змінюватися фазами контрмодернізації та антимодернізації, які автор виявляв як реакцію на неорганічні для політико-культурного розвитку тієї чи іншої країни спроби трансформації її соціально-політичної системи [13].

Історичний досвід дійсно вдалих модернізацій, проведених у ряді країн, що наздогнали й обігнали за певними якісними параметрами країни-еталони, доводить, що соціальні перетворення в дусі прискореної модернізації підвищують дієздатність суспільної системи, елімінують ризики окупації й колонізації, перетворення населення в етнографічний матеріал. Наздоганяючі модернізації, що рятують локальні суспільства від асиміляції й знищення та посилюють їхню конкурентоспроможність, здійснюються не з метою периферійної інтеграції в цивілізацію-еталон, а проводяться національною державою за рахунок власних ресурсів з метою підвищення життєздатності власного культурно-історичного типу.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ковальченко И.Д.* Теоретико-методологические проблемы исторических исследований // Новая и новейшая история. – М., 1995. – № 1.
2. *Арутюнян Н.В.* Биайнили – Урарту. Военно-политическая история и вопросы топонимики: Монография. – СПб., 2006.
3. *Садаев Д.Ч.* История Древней Ассирии. – М., 1979.
4. *Тейс Л.* Наследие Каролингов // Новая история средневековой Франции. – М., 1993. – Т. 2.
5. *Соловьев А.А.* Система источников права французского позднего средневековья на примере правового учения Жана Бодена // Материалы 13-й международной конференции (26–30 декабря 2002 г.). – СПб., 2002.
6. *Аль Д.* Иван Грозный. От легенд к фактам. – СПб., 2005.
7. *Цапф В.* Теория модернизации и различие путей общественного развития // Социологические исследования. – М., 1998. – № 8.
8. *Алексеев С.В.* Устроители земли русской. – М., 2006.
9. *Перская И.Ю.* Источники по истории Индонезии с древнейших времен по 1917 г. – М., 1974. – Ч. 1.
10. *Нефедов С.А.* О теории демографических циклов // Экономическая история. Обзорение. – М., 2002. – Вып. 8.
11. *Крюгер Р.* Китай. Полная история Поднебесной. – М., 2007.
12. *Нефедов С.А.* История средних веков. – М., 1996.
13. *Touraine A.* Modernity and Cultural Specificities // International Social Science Journal. – 1988. – № 18.